

بررسی مشروعیت غسل زیارت

محمد فائزی^۱، رضا پورصدقی^۲ و محمدجواد حیدری^۳

چکیده

زیارت اهل بیت (علیهم السلام) در طول تاریخ از مهم ترین مسائل پیش روی مسلمانان به خصوص امامیه بوده و مسائل مربوط به آن نیز از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ از آن جمله غسل زیارت است که مشروعیت آن همواره مورد سؤال و بحث بوده است. از مجموع دلایل اثبات مشروعیت غسل زیارت، اجزای آن از وضو از دیدگاه بعضی از فقهاست. با توجه به اختلافی بودن مشروعیت این غسل بین فقها و عدم تأیید مشروعیت آن از دیدگاه مشهور فقهای معاصر، در نوشته حاضر به روش تحلیلی - اجتهادی از منابع کتابخانه‌ای مسئله بررسی شده است. نگارندگان با قرار دادن روایت جامعه کبیره در بین ادله اثبات مشروعیت و همچنین لحاظ ارتکاز متشرعین و تأیید آن با برخی روایات، در نهایت دیدگاه مشروعیت غسل زیارت را ترجیح داده‌اند.

کلیدواژه: غسل، زیارت، نحوه زیارت، مشروعیت.

۱. مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم و پژوهشگر مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام) (m.faaezi@chmail.ir)
(نویسنده مسئول)

۲. مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم (rezapoorsedghi@gmail.com)

۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه قم (dr.mjheydari@gmail.com)

یکی از آداب زیارت مشاهد متبرکه غسل زیارت است. سؤالات مختلفی درباره غسل زیارت وجود دارد که از نظر فقهی باید پاسخ درخور به آن داده شود. اصلی‌ترین سؤال در این باره این مشروعیت این غسل است؛ امری که شاید در ابتدا بدیهی به نظر برسد و آن را از هرگونه پژوهش و تحقیقی بی‌نیاز نشان دهد، درحالی‌که مشروعیت این غسل اختلافی است. مسئله دیگری که پژوهش در مورد مشروعیت این غسل را ضروری‌تر می‌کند، مسئله اجزای این غسل از وضو است که پاسخ به این پرسش در دیدگاه بسیاری در گرو اثبات مشروعیت این غسل است.

مراد از غسل زیارت در این پژوهش خصوص غسل زیارت معصومین علیهم‌السلام است و غسل زیارت خانه خدا و همچنین غسل دخول در حرم پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم (نه غسل برای زیارت آن وجود مقدس) و همچنین غسلی که شخص هنگام اراده زیارت در ابتدای سفر از منزل خود انجام می‌دهد نیست.

این مسئله از دیرباز در کتب فقهی مورد توجه فقها بوده است؛ ولی غالباً به صورت اجمالی بحث شده و نوعاً مورد پذیرش است. (رک: مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۵۱؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۴۰؛ ابن براج، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۳۳؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ص ۵۳؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۵؛ حلی، ۱۳۹۴ق، ص ۱۵؛ محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۳۷؛ محقق حلی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۱۶؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۹ق، ص ۵۴؛ شهید اول، ۱۴۱۲ق، ص ۳۸؛ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۸۷؛ شهید اول، ۱۴۰۸ق، ص ۹۵؛ بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ج ۴، ص ۸۸ - ۹۰؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۷۶؛ خوانساری، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۲۱۶؛ محقق حلی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۶)

ولی فقهای معاصر با دیدگاه مشهور مخالفت کرده‌اند. مرحوم امام در رساله خود، که دارای حاشیه مراجع است، در مقام شمارش غسل‌های مستحب فقط

غسل زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام را ذکر می‌کنند؛ البته غسل برای دخول به حرم پیامبر صلی الله علیه و آله و وداع آن حضرت را نیز می‌آورند، ولی نسبت به غسل زیارت ائمه علیهم السلام چیزی ذکر نمی‌کنند. در حاشیه نیز کسی از مراجع غسل مطلق زیارت ائمه علیهم السلام را ذکر نمی‌کند. (خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۳۶۲) در چاپ دیگری از رساله مرحوم امام که دارای حاشیه نیست غسل زیارت ائمه علیهم السلام ذکر شده است. (خمینی، ۱۴۲۶ق، ص ۱۴۵)

مرحوم آقای خویی در کتاب خود خصوص غسل برای زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام آن هم با آب فرات را ذکر می‌کند (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۹۴) و در ادامه در مسئله ۳۴۱ جزء غسل‌هایی که به دلیل شرعی معتبر ثابت نشده است، غسل زیارت معصومین علیهم السلام را ذکر نموده است. (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۹۵) جالب اینکه مرحوم آقای تبریزی و آیت الله سیستانی حفظه الله همان غسل زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام را نیز در منهاج خود حذف کرده و همه غسل‌های زیارات را در قسم غسل‌هایی که ثابت نشده‌اند ذکر نموده‌اند. (تبریزی، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۹۸؛ سیستانی، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۰)

آیت الله شبیری در رساله خود استحباب دو غسل از غسل‌های زیارت را پذیرفته و بقیه را جزء اقسامی می‌دانند که استحبابشان ثابت نشده است. آن دو غسل، غسل زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام، هر چند از دور باشد، و غسل وداع زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام است. (شبیری زنجانی، ۱۴۳۰ق، ص ۱۴۳)

ادله مشروعیت غسل زیارت

برای مشروعیت غسل زیارت به ادله‌ای تمسک شده است که در این قسمت به صحت و سقم سندی و دلالتی آنها می‌پردازیم:

۱. اجماع

یکی از ادله‌ای که بر استحباب این غسل اقامه شده است، اجماع فقهای شیعه است که برخی به آن اشاره کرده‌اند. (حلبی، ۱۴۱۷ق، ص ۶۲؛ فاضل هندی،

۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۵۰؛ طباطبایی حائری، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۹۲) البته عبارت مرحوم فاضل هندی و طباطبایی جای تأمل است و نمی‌توان نسبت قطعی داد.

نقد اجماع

این اجماع قابل پذیرش نیست؛ زیرا محتمل است اجماع مدرکی باشد و به علت وجود روایاتی که در ادامه خواهد آمد فقها حکم به استحباب کرده باشند؛ مخصوصاً که مشهور فقها در مسائل استحبابی با تسامح برخورد می‌کرده‌اند. نسبت به اجماع منقول نیز باید گفت که علاوه بر اشکال فوق الذکر، ملاحظه کلام ابن زهره رحمته الله روشن می‌کند نمی‌توان این ادعا را تصدیق کرد؛ زیرا ایشان بعد از ذکر حدود سی مورد غسل مستحبی می‌فرماید: «همه اینها با اجماع ثابت شده است». (حلبی، ۱۴۱۷ق، ص ۶۲) در حالی که در بعضی از موارد اجماعی وجود ندارد.

در کلام صاحب ریاض و کشف اللثام رحمتهما الله نیز، که عبارتشان یکسان است، جای تأمل است و نمی‌توان نسبت قطعی داد؛ چراکه ایشان در ادامه عبارتشان اثبات استحباب غسل زیارت را بررسی می‌کنند که این امر مؤید این است که اجماع را در خصوص غسل زیارت اهل بیت علیهم السلام معتبر نمی‌دانند. (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۵۰؛ طباطبایی حائری، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۹۲) در هر صورت این اجماع فاقد اعتبار است.

۲. روایات

مهم‌ترین دلیلی که می‌توان بر استحباب و مشروعیت غسل زیارت معصومین علیهم السلام ذکر نمود، روایاتی است که در مقام وارد شده است.

الف) روایت فقه الرضا علیه السلام

و الغسل ثلاثة و عشرون من الجنابة و الإحرام... و غسل الزیارات. (علی بن

موسی علیه السلام، ۱۴۰۶ق، ص ۸۲)

در این روایت که حضرت غسل‌ها را نام برده‌اند، از جمله آنها غسل زیارت است. هرچند دلالت این روایت تمام است و بعضی از بزرگان به آن استدلال نموده‌اند (همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص ۴۵) ولی استناد کتاب فقه الرضا به امام علیه السلام ثابت نشده است (خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۴، ص ۱۳۸ و ج ۲، ص ۲۳۷؛ خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۶ و ۹۳)

ب) روایت علاء بن سیابه

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فِي قَوْلِهِ «تَعَالَى خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» قَالَ الْعُسْلُ عِنْدَ لِقَاءِ كُلِّ إِمَامٍ. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۱۰)

از امام صادق علیه السلام درباره قول خداوند متعال که می‌فرماید: «با زینتتان وارد مسجد شوید» سؤال شد؛ حضرت فرمودند: [منظور] غسل کردن برای ملاقات هر امامی است.

این روایت از لحاظ سندی دارای اشکال است. چرا که مرسله است و به لحاظ دلالتی نیز بر مدعا دلالت ندارد؛ زیرا ممکن است مراد، زیارت امام حی باشد و کلمه لقاء شاهد بر این مطلب است. البته ممکن است کسی از استشهاد این روایت به آیه شریفه «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» و به قرینه مشابَهت مسجد با حرم ائمه علیهم السلام بخواهد استفاده کند که این روایت خصوص زیارت حرم ائمه علیهم السلام را می‌گوید؛ ولی باید در جواب گفت: با توجه به زمان صدور این روایت که امام علیه السلام حاضر بوده است و مردم به ملاقات ایشان می‌رفته‌اند، این استظهار خلاف ظاهر است.

البته مرحوم صاحب جواهر فرموده است: «حتی اگر قبول کنیم که ظهور در امام حی دارد، چون احترام امام حی و میت به یک شکل است ضرری به استدلال نمی‌زند». (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۵) مرحوم شیخ انصاری نیز اولاً نمی‌پذیرد که اختصاص به امام حی داشته باشد و ثانیاً در فرض اختصاص تعمیم را ثابت می‌داند. (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۵)

در جواب باید گفت که احترام یکسان دلیل بر این نیست که تمام آداب و احکام زیارت امام حی و غیر حی یکسان باشد و طبیعتاً خود ایشان نیز تمام آداب و احکام این دو مورد را برابر نمی دانند.

ج) روایات غسل برای رؤیت امام علیه السلام

عن أبي المغراء عن موسى بن جعفر عليه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ مَنْ كَانَتْ لَهُ إِلَى اللَّهِ حَاجَةٌ وَ أَرَادَ أَنْ يَرَانَا وَ أَنْ يَعْرِفَ مَوْضِعَهُ مِنَ اللَّهِ فَلْيَغْتَسِلْ ثَلَاثَ لَيَالٍ يُنَاجِي بِنَا فَإِنَّهُ يَرَانَا وَ يُغْفَرُ لَهُ بِنَا وَ لَا يَحْتَفَى عَلَيْهِ مَوْضِعُهُ. (شيخ مفيد، ۱۴۱۴ق، ص ۹۰)

راوی می گوید: از امام کاظم علیه السلام شنیدم که می فرمود: «کسی که از خداوند حاجتی دارد و می خواهد ما را ببیند، سه شب غسل کند و ما را صدا زند که در این صورت ما را خواهد دید و گناهانش به واسطه ما بخشوده خواهد شد و راه رهایی از مشکل به او آشکار می شود».

مرحوم صاحب جواهر به عنوان اشعار به این روایت تمسک کرده است. (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۵)

این روایت هم سنداً ضعیف و مرسله است و هم دلالتهاً هیچ گونه دلالتی ندارد.

د) روایات با تعبیر غسل الزیارة

در چندین روایت استحباب یا وجوب غسل الزیارة وارد شده است که ما در اینجا به عنوان نمونه سه روایتی که از لحاظ سندی معتبر است را ذکر می کنیم.

عثمان بن عیسی عن سَمَاعَةَ قَالَ: أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام ... قَالَ: ... غُسْلُ الزِّيَارَةِ وَاجِبٌ إِلَّا مِنْ عِلَّةٍ... (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۰۴)

امام صادق علیه السلام فرمودند: «غسل زیارت واجب است به جز کسی که دارای بیماری است».

این روایت بلا اشکال معتبر است. البته اگر عثمان بن عیسی را امامی بدانیم، روایت صحیح خواهد بود و الا موثقه است.

الْفَضْلُ بْنُ شَادَانَ عَنِ الرَّضَاءِ عليه السلام فِي كِتَابٍ كَتَبَهُ إِلَى الْمَأْمُونِ وَ غُسْلُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ

سُنَّةٌ وَغُسْلُ الْعِيدَيْنِ وَغُسْلُ دُخُولِ مَكَّةَ وَالْمَدِينَةِ وَغُسْلُ الزِّيَارَةِ وَغُسْلُ
الْإِحْرَامِ (همان، ص ۳۰۵)

فضل بن شاذان از امام رضا نقل می‌کند: غسل روز جمعه سنت است و
غسل عیدین و غسل دخول مکه و مدینه و غسل زیارت و غسل احرام.

گرچه عبدالواحد بن محمد بن عبدوس توثیق خاص ندارد، ولی می‌توان از
باب اکتار روایت مرحوم شیخ صدوق از وی، او را توثیق نمود. همچنین ابن
قتیبیه را به علت اعتماد کشی بر او (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۵۹) می‌توان توثیق
کرد. پس روایت معتبر است.

روایت دیگری از امام صادق علیه السلام نقل شده که در آن حضرت غسل زیارت را
در کنار غسل‌های واجب و مستحب دیگر نام برده است.^۱ (طوسی، ۱۴۰۷ق،
ج ۱، ص ۱۱۱) این روایت قطعاً صحیح است.

روایات دیگری نیز با عنوان غسل زیارت وارد شده است. (حر عاملی،
۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۰۶ و ج ۱۴، ص ۲۴۸ و ۲۴۹)

مرحوم صاحب جواهر دلالت این روایات را بر استحباب غسل برای زیارت
خانه کعبه مسلم می‌داند (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۷) ولی از لحاظ
دلالت بر غسل زیارت اهل بیت علیهم السلام، همان‌طور که مرحوم محقق همدانی
فرموده‌اند، دارای مناقشه است. (همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص ۴۵)

مرحوم محقق خوبی نیز اشکال کرده، می‌گوید: «این روایات درباره
وظیفه حجاج است و نمی‌تواند دال بر استحباب غسل زیارت ائمه علیهم السلام
باشد؛ در فرض شک نیز مجالی برای استدلال نیست». (خویی، ۱۴۱۸ق،
ج ۱۰، ص ۵۹)

۱. ابن سینان عن أبي عبد الله عليه السلام قال: الغسل من الجنابة ويوم الجمعة ويوم الفطر - ويوم الأضحى ويوم عرفة
عند زوال الشمس ومن غسل ميتاً وحين يحرم وعند دخول مكة والمدينة ودخول الكعبة - وغسل الزيارة و
الثلاث الليالي في شهر رمضان.

هـ) روایات زیارت از راه دور

در تعدادی از روایات، که در مقام بیان نحوه زیارت از راه دور هستند، غسل زیارت وارد شده است. در روایتی از امام صادق علیه السلام حضرت نحوه غسل و زمان غسل زیارت را مشخص کرده‌اند.^۱ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۷۹) این روایت مرسله و ضعیف است و نسبت به دلالت نیز باید گفت: اولاً این یک نوع زیارت خاص را در روز خاص بیان می‌کند و ثانیاً چون روز جمعه را گفته است ممکن است مراد همان غسل جمعه باشد.

در روایت دیگری امام صادق علیه السلام نسبت به زیارت امام حسین علیه السلام از راه دور می‌فرماید: «در روز جمعه یا هر روز دیگری غسل کن و لباس طاهر بپوش و...»^۲ (همان، ص ۵۸۰) این روایت مرفوعه و در نتیجه به لحاظ سندی ضعیف است؛ مگر اینکه قائل باشیم تمام روایات کامل الزیارات حجت هستند.

سدیر از امام صادق علیه السلام روایت دیگری درباره زیارت امام حسین علیه السلام دارد که در نحوه آن حضرت دستور به غسل می‌دهند.^۳ (همان، ص ۵۷۸) عبدالله بن محمد الدهان و منیع بن الحجاج، مجهول الحال بوده (خویی، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۳۳۸ و ج ۲۰، ص ۱۳) و در هیچ یک از کتب رجالی معرفی نشده‌اند. بنابراین روایت ضعیف است؛ مگر طبق مبنای وثاقت مشایخ کامل الزیارات که مورد قبول ما نیست.

۱. الصادق جعفر بن محمد علیه السلام أنه قال: من أراد أن يزور قبر رسول الله صلى الله عليه وآله و قبر أمير المؤمنين - و فاطمة و الحسن و الحسين و قبور الحجج عليهم السلام و هو في بلدِهِ فليغتسل في يوم الجمعة و ليلبس ثوبين نظيفين و ليخرج إلى فلاة من الأرض ثم يصلي أربع ركعات يقرأ فيهن ما تيسر من القرآن.

۲. أحمد بن أبي عبد الله عن أبيه رفته قال: دخل حنان بن سدير الصيرفي على أبي عبد الله عليه السلام... فقال أ لا أدلكم على زيارة مقبولة و إن بعد النأي قال بلى فكيف أزوره يا ابن رسول الله - قال اغتسل يوم الجمعة أو يوم شئت و لبس أطهر ثيابك و اصعد إلى أعلى دارك

۳. جعفر بن محمد بن قولويه في المزار عن محمد بن جعفر الرزاز عن محمد بن الحسين عن عبد الله بن محمد الدهان عن منيع بن الحجاج عن حنان بن سدير عن أبيه قال: قال لي أبو عبد الله عليه السلام يا سدير تكثر زيارة قبر الحسين بن علي عليهما السلام قلت إنه مني بعيد فقال أ لا أعلمك شيئاً إذا أنت فعلته كتبت لك بذلك الزيارة قلت بلى قال اغتسل في منزلك و أنزل إلى سطح دارك و أشرب إليه بالسلم كتبت لك بذلك الزيارة.

در روایت دیگری حضرت امام صادق علیه السلام نحوه زیارت از راه دور را بیان کرده و در آن غسل را مطرح کرده است.^۱ (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ص ۲۸۷) مرحوم صاحب جواهر این روایت را مؤید می‌داند و چنین استدلال کرده که زیارت از نزدیک نسبت به زیارت از بعید اولویت دارد و ائمه علیهم السلام نیز ظاهراً مساوی بوده و امام صادق علیه السلام خصوصیتی ندارد. (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۵)

نسبت به این روایت باید گفت که اولاً این روایت به علت مجهول الحال بودن سلیمان بن عیسی و پدرش (خویی، بی تا، ج ۹، ص ۲۹۰) ضعیف است و قابل استناد نیست؛ مگر اینکه کسی همه روایات کتاب کامل الزیارات را ثقه بداند. ولی این نظریه، که نظریه ابتدایی مرحوم خویی بوده است، مخدوش و غیر قابل پذیرش است.

ثانیاً این روایت درباره زیارت از بعید در فرض عدم قدرت بر زیارت از نزدیک و در روز جمعه است، بنابراین استفاده مطلق استحباب غسل زیارت از این روایت ممکن نیست؛ بلکه این احتمال وجود دارد که غسلی که در عبارت آمده است غسل جمعه باشد.

(و) روایات وارده در زیارات خاصه

در مورد زیارت بسیاری از ائمه علیهم السلام (به جز ائمه بقیع و حضرت صدیقه علیها السلام) غسل زیارت وارد شده است که این روایات در مورد امام خاص و بعضی در مورد نوع خاصی از زیارت (روز خاص یا نحوه خاصی از زیارت) وارد شده‌اند. مرحوم آقا رضا همدانی این روایات را دلیل بر شرعیت غسل زیارت می‌داند. (همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص ۴۶)

۱. وَ رَوَى سُلَيْمَانُ بْنُ عَيْسَى عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قُلْتُ يَا أَبَى عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام كَيْفَ أُزُورُكَ وَ لَمْ أَقْدِرْ عَلَى ذَلِكَ قَالَ قَالَ لِي يَا عَيْسَى إِذَا لَمْ تَقْدِرْ عَلَى الْمَجِيءِ فَإِذَا كَانَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَاغْتَسِلْ أَوْ تَوَضَّأْ وَ اصْعَدْ إِلَى سَطْحِكَ وَ صَلِّ رَكَعَتَيْنِ وَ تَوَجَّهْ نَحْوِي فَإِنَّهُ مَنْ زَارَنِي فِي حَيْثِي فَقَدْ زَارَنِي فِي مَمَاتِي وَ مَنْ زَارَنِي فِي مَمَاتِي فَقَدْ زَارَنِي فِي حَيْثِي.

یک - رسول اکرم ﷺ

روایت معاویه بن عمار از امام صادق علیه السلام که راجع به وداع و داخل شدن به مدینه است. روایت بدون اشکال صحیحه است. از این روایت استحباب غسل برای ورود به مدینه نیز قابل استفاده است. (همان، ص ۳۵۸)

دو - امیر المؤمنین علیه السلام

عَنْ ذُبْيَانَ بْنِ حَكِيمٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ زَيْبَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِذَا أَرَدْتَ زِيَارَةَ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام فَتَوَضَّأْ وَ اغْتَسِلْ... (همان، ص ۳۹۰)
هرگاه خواستی قبر امیر المؤمنین علیه السلام را زیارت کنی وضو بگیر و غسل کن...

این روایت به علت ضعف یونس بن زببان (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۴۴۸) و مجهول بودن ذببان بن حکیم (خویی، بی تا، ج ۸، ص ۱۵۴)؛ که در هیچ کتاب رجالی معرفی نشده، ضعیف است. همچنین دو روایت دیگر که از صفوان جمال نقل شده (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۹۱ و ۳۹۳) نیز به خاطر ارسال و مجهول بودن برخی از روات، مانند حسین بن فضل بن تمام و حسین بن محمد بن مصعب الدراع (خویی، بی تا، ج ۷، ص ۸۸) دارای ضعف هستند.^۱

۱. صَفْوَانُ الْجَمَالِ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام فِي حَدِيثٍ قَالَ: قُلْتُ لَهُ كَيْفَ نَزَرُ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام - فَقَالَ يَا صَفْوَانُ إِذَا أَرَدْتَ ذَلِكَ فَاغْتَسِلْ وَ الْبَسْ ثَوْبَيْكَ طَاهِرَيْنِ غَسِيلَيْنِ أَوْ جَدِيدَيْنِ وَ نَلْ شَيْئاً مِنَ الطَّيِّبِ فَإِنَّ لَمْ تَنْلْ أَجْرَكَ فَإِذَا خَرَجْتَ مِنْ مَنَزِلِكَ فَقُلْ وَ ذَكَرَ الزِّيَارَةَ بِطَوْلِهَا.

بَعْضِهِمْ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عِيْسَى عَنْ هِشَامِ بْنِ سَلَمٍ عَنْ صَفْوَانَ الْجَمَالِ قَالَ: لَمَّا وَافَيْتُ مَعَ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ عليه السلام الْكُوفَةَ - نُرِيدُ أَبَا جَعْفَرٍ الْمَنْصُورَ قَالَ لِي يَا صَفْوَانُ - أَنْخِ الرَّاحِلَةَ فَهَذَا قَبْرُ جَدِّي أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام - فَأَنْخَيْتُهَا ثُمَّ نَزَلْتُ فَاغْتَسَلْتُ وَ غَيَّرْتُ ثَوْبِي وَ تَخَفَّيْتُ وَ قَالَ لِي أَفْعَلُ كَمَا أَفْعَلُ ثُمَّ أَخَذَ نَحْوَ الدُّكُوَاتِ ثُمَّ قَالَ لِي فَصُرْ خَطَاكَ وَ الَّذِي دَفَنَكَ إِلَى الْأَرْضِ يُكْتَبُ لَكَ بِكُلِّ خُطْوَةٍ مِائَةُ أَلْفِ حَسَنَةٍ وَ تُمْحَى عَنْكَ مِائَةُ أَلْفِ سَيِّئَةٍ وَ تَرْفَعُ لَكَ مِائَةُ أَلْفِ دَرَجَةٍ وَ تُقْضَى لَكَ مِائَةُ أَلْفِ حَاجَةٍ وَ يُكْتَبُ لَكَ ثَوَابُ كُلِّ صِدِّيقٍ وَ شَهِيدٍ مَاتَ أَوْ قُتِلَ ثُمَّ مَشَى وَ مَشَيْتُ مَعَهُ وَ عَلَيْنَا السَّكِينَةُ وَ الْوَقَارُ نَسِيحٌ وَ نُقْدَسُ وَ نُهْلَلُ إِلَى أَنْ تَلْغَا الدُّكُوَاتِ وَ ذَكَرَ الزِّيَارَةَ إِلَى أَنْ قَالَ وَ أَعْطَانِي ذَرَاهِمَ وَ أَصْلَحْتُ الْقَبْرَ. (وسائل الشيعة، ج ۱۴، ص ۳۹۳)

در بیان نحوه زیارت امام حسین عليه السلام روایات زیادی وارد شده است که در این قسمت چند مورد بررسی می شود.

در روایت یوسف کناسی امام صادق عليه السلام می فرمایند: «هنگامی که به قبر امام حسین عليه السلام رسیدی نزدیکی قبر غسل کن». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۴۸۳) یوسف کناسی توثیق ندارد و روایت ضعیف است و علاوه بر این، این روایت اختصاص به حال تقیه دارد. (همانجا)

روایت دیگر در این باب روایت بشیر الدهان است که مرسله است. (همان، ص ۴۸۴) همچنین روایت رفاعه بن نخاس (همانجا) که به علت اشمال بر چندین نفر مجهول الحال، مانند محمد بن فراس (خویی، بی تا، ج ۱۸، ص ۱۳۶) و ابراهیم بن محمد الطحان (همان، ج ۱، ص ۲۶۵) ضعیف است.

روایت دیگر باب، روایت حارث بن مغیره از امام صادق عليه السلام است که دارای دو سند است.^۱ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۳؛ صدوق، ۱۴۰۶ق، ص ۹۲) سند اول، که از تهذیب نقل شده، به علت وجود افراد مجهول الحال مانند محمد بن عمران و محمد بن ایوب (خویی، بی تا، ج ۱۶، ص ۱۲۹)، ضعیف است؛ ولی سند دوم که از ثواب الاعمال نقل شده است همه افرادش از بزرگان و اجلا بوده و فقط بحث در صالح است که مراد صالح بن عقبه بن قیس است و ابن غضائری او را تضعیف کرده است. (ابن غضائری، بی تا، ص ۶۹) اما با توجه به اینکه تضعیفات ابن غضائری مورد قبول نیست (خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۱، ص ۱۷۸) و از طرفی دیگر توثیقات عامی می توان برای این شخص اقامه کرد، این شخص ثقه و روایت معتبر است. مرحوم خویی از باب روایت کامل الزیارات و تفسیر علی بن

۱. الخارث بن المغيرة عن أبي عبد الله جعفر بن محمد الصادق عليه السلام قال: إن لله ملائكة موكلين بقبر الحسين عليه السلام - فإذا هم الرجل بزيارته فأغسل نأداه محمد عليه السلام - يا وقد الله أبشروا بمراقبتي في الجنة - ونأداه أمير المؤمنين عليه السلام أنا ضامن لقضاء حوائجكم ودفعه البلاء عنكم في الدنيا والآخرة ثم اكتنفهم النبي عليه السلام و علي عليه السلام - عن أيمانهم وعن شمائلهم حتى ينصرفوا إلى أهاليهم.

ابراهیم ایشان را توثیق کرده است (همو، بی تا، ج ۹، ص ۷۹) ولی به نظر ما این توثیقات مورد قبول نیست و می توان برای توثیق این راوی به اکثر روایت محمد ابن اسماعیل بن بزیع (ششیری زنجانی، بی تا، ج ۲۴، ص ۷۵۹۴) استناد کرد.

اما از لحاظ دلالت این روایت از یک جهت که اختصاص به نوع زیارت خاصی ندارد مزیت دارد؛ ولی از آن جهت که معلوم نیست غسلی که در این روایت آمده چه غسلی است - چراکه احتمال دارد مراد غسلی باشد که شخص هنگام اراده زیارت و در منزل انجام می دهد - نمی توان این روایت را برای غسل زیارت شاهد آورد؛ مگر اینکه بگوییم با توجه به روایات دیگر و ارتکاز متشرعه مراد همان غسل زیارت است. روایات دیگر باب نیز دچار ضعف هستند.

تمام روایات وارد شده در باب غسل زیارت ابی عبدالله علیه السلام ضعیف بود، مگر یک روایت که آن روایت نیز دارای ضعف دلالتی است؛ اگر چه می توان از آن روایت استحباب غسل زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام را ثابت کرد. البته در فرض نبود این روایت نیز از این تعداد روایت، وثوق به صدور حاصل می شود و در نتیجه قدر متیقن از این روایات ثابت و حجت است و آن غسل در آب فرات برای زیارت حضرت سیدالشهداست.

البته در تعدادی از روایات غسل زیارت امام حسین علیه السلام نفی شده است؛ برای نمونه روایت صحیح السنند از عیص بن قاسم که حضرت غسل را برای زیارت امام حسین علیه السلام رد کرده اند.^۱ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۴۸۷) روایات متعدد دیگری نیز در این باب وارد شده است. (رک: همان، ص ۴۸۷) چه بسا در این روایات وجوب غسل رد شده است؛ همان طور که شیخ طوسی چنین جمعی بین اخبار مطرح کرده اند. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۳)

۱. مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ إِسْنَادَهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْسَنِ بْنِ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ عَيْصِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ زِيَارَةِ قَبْرِ الْحُسَيْنِ علیه السلام هَلْ لَهَا غُسْلٌ قَالَ لَا.

چهار- کاظمین علیهم السلام

در بیان نحوه زیارت کاظمین علیهم السلام روایتی در کامل الزیارات مطرح است که سند آن به خاطر ارسال، دارای ضعف است. (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ص ۳۰۱)

پنج- امام رضا علیه السلام

در نحوه بیان زیارت امام رضا علیه السلام دو روایت وارد شده که دستور به غسل می‌دهد، که به دلیل مجهول بودن برخی از روایت (تمیم بن عبدالله بن تمیم القرشی و پدر او و أحمد بن علی الأنصاری و الصقر بن ابی دلف) (خویی، بی تا، ج ۴، ص ۲۸۵ و ج ۲، ص ۱۶۱ و ج ۱۰، ص ۱۵۱) دارای ضعف است. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۶۹)

شش- عسکریین علیهم السلام

روایتی که راجع به نحوه زیارت عسکریین علیهم السلام وارد شده و دستور به غسل می‌دهد نیز مرسل و ضعیف است. (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ص ۳۱۳)

جمع‌بندی روایات زیارات خاص ائمه علیهم السلام

در مورد روایات وارده در زیارات خاص ائمه علیهم السلام باید گفت تنها در مورد زیارت وداع حضرت رسول صلی الله علیه و آله و زیارت حضرت سیدالشهدا علیه السلام روایت معتبر وارد شده است و در موارد دیگر روایت معتبری نداریم و تعداد روایات نیز به اندازه‌ای نیست که تواتر معنوی یا اجمالی حاصل شود. لذا از این دسته روایات چیزی ثابت نمی‌شود.

نکته دیگر اینکه از ثابت شدن غسل زیارت برای بعضی از ائمه علیهم السلام نمی‌توان استحباب آن را برای دیگران ثابت کرد. مرحوم بهبهانی با استدلالی روایات معتبر استحباب غسل برای همه اهل بیت علیهم السلام را نتیجه گرفته است؛ وی می‌گوید: «همه اهل بیت علیهم السلام نور واحدند و اگر برای زیارت برخی از ائمه علیهم السلام زیارت مستحب باشد، حتماً برای سایر ائمه اطهار علیهم السلام نیز زیارت مستحب

خواهد بود». (بهبهانی، ۱۴۲۴، ج ۴، ص ۸۹) ما چنین یقینی نداریم؛ زیرا این احتمال وجود دارد که برخی از احکام زیارت معصومین علیهم السلام متفاوت باشد. برای وضوح امر می‌توان به احکام متفاوت در مورد ائمه علیهم السلام توجه کرد؛ مثلاً نماز مسافر در مسجدالنبی صلی الله علیه و آله و حرم امام حسین علیه السلام می‌تواند به صورت تمام خوانده شود و شخص مخیر است (یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۱۶۳) ولی در باقی حرم‌های مطهر شکسته است یا می‌توان احکام خاصی که تربیت امام حسین علیه السلام دارد را به عنوان پاسخ نقضی به ایشان مطرح کرد.

روایت زیارت جامعه کبیره

روایت زیارت شریف جامعه کبیره از جمله روایات بسیار ارزشمندی است که همواره در مباحث مختلف کلامی مورد توجه بوده است و چون در ابتدای روایت، غسل نیز وارد شده، در این مسئله می‌توان به آن استناد کرد. عبدالله نخعی از امام هادی علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمود:

... إِذَا صَرْتَ إِلَى الْبَابِ فَقِفْ وَ اشْهَدْ الشَّهَادَتَيْنِ وَ أَنْتَ عَلَى غُسْلٍ... (صدوق، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۶۰۹)

هنگامی که به در ورودی رسیدی بایست و شهادتین را به زبان جاری کن؛ درحالی که غسل کرده‌ای.

بررسی سند روایت

با آنکه زیارت جامعه کبیره دارای بهترین مضامین و عالی‌ترین تعبیرات است، ولی سند این روایت جای بحث و تأمل دارد. این روایت در کتاب من لا یحضره الفقیه با سندی که ذکر شد آمده است و طریق مرحوم صدوق به محمد بن اسماعیل برمکی، چنین است:

و ما کان فیہ عن محمد بن إسماعیل البرمکی فقد رویته عن علی بن أحمد بن موسی؛ و محمد بن أحمد السنائی؛ و الحسین بن إبراهيم بن أحمد بن هشام

المکتب - رضي الله عنهم - عن محمد بن أبي عبد الله الكوفي، عن محمد بن

إسماعيل البرمكي. (همان، ج ۴، ص ۵۱۲)

در کتاب شریف عیون اخبار الرضا علیه السلام سندی مشابه سند من لا یحضره

الفقیه ذکر شده که مشتمل بر یک سند اضافه است:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِمْرَانَ الدَّقَاقُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ

السَّنَائِيَّ وَ عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْوَرَّاقُ وَ الْحُسَيْنُ بْنُ إِبرَاهِيمَ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ هِشَامِ

الْمُكْتَبُ قَالُوا حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيُّ وَ أَبُو الْحُسَيْنِ الْأَسَدِيُّ قَالُوا

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الْمَكِّيِّ الْبَرْمَكِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عِمْرَانَ النَّخَعِيُّ

(همو، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۲۷۲)

پیش از بررسی سند باید گفت که او در «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيُّ وَ أَبُو

الْحُسَيْنِ الْأَسَدِيُّ» اضافی است و همان طور که نجاشی فرموده محمد بن

ابی عبدالله همان ابوالحسین اسدی است. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۷۳)

سند دارای طبقاتی است: در طبقه اول چهار نفر قرار دارند که اثبات وثاقت

یکی از آنها برای ما کافی است، بلکه می توان گفت در چنین مواردی که چهار

شیخ متفاوت با افکار و آرای متفاوت یک روایت را نقل کرده اند، برای عرف

اطمینان به عدم کذب پیدا می شود. علاوه بر اینکه هر چهار از طریق اکتار

روایت قابل توثیق هستند.

نفر بعد در سند محمد بن ابی عبدالله الكوفی است که توثیق صریح دارد

(همانجا) و اتهام او به انحراف عقیدتی مانع اخذ حدیث نیست.

نفر بعد در سند محمد بن اسماعیل المکی البرمکی است که او هم توثیق

صریح دارد. (همان، ص ۳۴۱) اما نفر آخر موسی بن عمران النخعی است که توثیق

خاص ندارد، ولی می توان برای توثیق او به اکتار روایت محمد بن جعفر اسدی از

او تمسک کرد و راه دیگر اینکه ما هنگامی که به زیارت جامعه کبیره نگاه می کنیم

می بینیم که متن آن قدر قوی است که لاقلاً مقداری از آن از امام معصوم علیه السلام صادر

شده است و ممکن نیست کسی از اول تا آخر آن را جعل کرده باشد؛ البته احتمال

تحریف بعضی از فقرات با این روش قابل انکار نیست، ولی این احتمال که امام علیه السلام زیارتی با این مضامین عالی را به شخصی بگویند که جاعل حدیث باشد قابل قبول نیست و این اثبات می‌کند که راوی ثقه بوده است.

دلالت این روایت

شمول این روایت نسبت به زیارت همه ائمه علیهم السلام قابل انکار نیست، ولی مشکل این است که آیا اگر کسی نخواهد زیارت جامعه را بخواند می‌توان استحباب غسل را ثابت کرد یا اینکه این روایت غسل را برای این نحو زیارت ثابت می‌کند؟

مرحوم شیخ انصاری قائل هستند که این روایت بیش از استحباب غسل به چیز دیگری دلالت ندارد؛ (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۵) اگر ما بودیم و تنها همین روایت، کلام شیخ انصاری رحمته الله را باید می‌پذیرفتیم، ولی با توجه به اینکه در روایات متعدد در باب زیارات، غسل وارد شده است (ولو اینکه در زیارت بعضی از ائمه خاص علیهم السلام مانند حضرت سیدالشهدا علیه السلام وارد شده باشد) باید پذیرفت که یک نوع ارتکاز متصل به متن برای عرف حاصل می‌شود که غسل را برای اصل زیارت لازم می‌داند. البته مسلماً احتیاط در آن است که اگر کسی زیارت جامعه را نمی‌خواند غسل را رجائاً انجام دهد و برای نماز هم وضو بگیرد.

نتیجه

در پژوهش حاضر برای مشروعیت بخشی به غسل زیارت پس از بررسی اجماع، به روایات مسئله پرداخته شد. چهار دسته روایت مطرح شد که با ارزیابی آنها نتیجه‌ای خلاف نظر مشهور فقهای معاصر به دست آمد؛ چراکه در دیدگاه مشهور معاصرین مشروعیت این غسل تأیید نشده است، ولی بررسی و تعمیق فقهی در ادله این مسئله نشان می‌دهد غسل زیارت ائمه علیهم السلام با توجه به زیارت جامعه کبیره و با تأیید شدن آن توسط ارتکاز متشرعه و اقوال فقهای

بزرگ و روایات فراوان ثابت است. بلکه حتی بدون لحاظ زیارت جامعه، با توجه به تعداد فراوان روایات مذکور - گرچه بعضی از آنها دارای ضعف سند هستند و دلالت بعضی از آنها مخدوش است و بعضی در مورد زیارت امام خاص یا نحوه زیارت خاص است - می‌توان چنین برداشت کرد که ارتکاز مشرعین زمان معصومین علیهم‌السلام بر استحباب غسل زیارت ائمه علیهم‌السلام بوده است و این غسل مشروع و مستحب است. البته احتیاط مستحب آن است که این غسل را رجائاً انجام دهند و برای نماز وضو هم بگیرند.

منابع

۱. آخوند خراسانی، محمدکاظم، (۱۴۱۳ق)، **اللمعات الثيرة في شرح تكملة التبصرة**، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۲. ابن ادریس، محمد بن احمد، (۱۴۱۰ق)، **السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی**، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۳. ابن براج، عبدالعزیز بن نحیر، (۱۴۰۶ق)، **المهذب**، تصحیح و تحقیق تحت إشراف جعفر سبحانی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۴. ابن سعید حلّی، یحیی بن سعید، (۱۳۹۴ق)، **نزهة الناظر في الجمع بين الأشباه والنظائر**، قم، منشورات رضی.
۵. ابن زهره، حمزة بن علی، (۱۴۱۷ق)، **غنية النزوع إلى علمی الأصول و الفروع**، قم، مؤسسه امام صادق.
۶. ابن غضائری، احمد بن ابی عبدالله، (بی تا)، **رجال ابن الغضائری**، قم.
۷. ابن فهد حلّی، احمد بن محمد، (۱۴۰۹ق)، **الرسائل العشر**، تصحیح: سیدمهدی رجائی، قم، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۸. ابن قولویه، جعفر بن محمد، (۱۳۵۶ق)، **کامل الزیارات**، تصحیح غلامرضا عرفانیان یزدی، نجف، المطبعة المباركة المرتضوية.
۹. ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم، (۱۴۰۳ق)، **الکافی فی الفقه**، تصحیح: رضا استادی، اصفهان، کتابخانه عمومی امام امیر المؤمنین علیه السلام.
۱۰. اصفهانی، سیدابوالحسن، (۱۴۲۲ق)، **وسيلة النجاة**، شارح سیدروح الله موسوی خمینی، قم، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۱. انصاری، مرتضی بن محمد امین، (۱۴۱۵ق)، **کتاب الطهارة (للشیخ الأنصاری)**، قم، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، چاپ اول.
۱۲. _____، (۱۴۱۵ق)، **کتاب الطهارة**، تصحیح گروه پژوهش در کنگره، قم، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۱۳. بحرانی، یوسف بن احمد، (۱۴۰۵ق)، **الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة**، تحقیق و تصحیح: محمد تقی ایروانی، سید عبدالرزاق مقرم، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.

۱۴. بهبهانی، محمدباقر بن محمداکمل، (۱۴۲۴ق)، **مصایح الظلام**، تحقیق و تصحیح: گروه پژوهش مؤسسه وحید بهبهانی، مؤسسه العلامة المجدد الوحيد البهبهانی.
۱۵. بهجت، محمدتقی، (۱۴۲۳ق)، **وسيلة النجاة**، قم، انتشارات شفق.
۱۶. تبریزی، جواد بن علی، (۱۴۲۶ق)، **منهاج الصالحین** (للتبریزی)، قم، مجمع الإمام المهدي عليه السلام، چاپ اول.
۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، **وسائل الشيعة**، تصحیح: گروه پژوهش مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۱۸. _____، (۱۴۱۲ق)، **هداية الأمة إلى أحكام الأئمة منتخب المسائل**، تصحیح: بخش حدیث در جامعه پژوهش های اسلامی، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية.
۱۹. حسینی عاملی، سیدجواد بن محمد، (۱۴۱۹ق)، **مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلامة**، تحقیق و تصحیح: محمدباقر خالصی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۰. خمینی، سیدروح الله، (۱۴۲۴ق)، **توضیح المسائل (محشی) - امام خمینی**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ هشتم.
۲۱. خوانساری، آقا حسین بن محمد، (۱۴۳۰ق)، **مشارك الشموس في شرح الدروس**، تحقیق و تصحیح: سیدجواد ابن الرضا.
۲۲. خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۸ق)، **موسوعة الإمام الخوئی**، قم، مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی، چاپ اول.
۲۳. _____، (۱۴۱۰ق)، **منهاج الصالحین (للخوئی)**، قم، نشر مدينة العلم.
۲۴. _____، (بی تا)، **معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرجال**، بی جا، بی جا.
۲۵. سیستانی، سیدعلی، (بی تا)، **منهاج الصالحین (للسیستانی)**.
۲۶. شبیری زنجانی، سیدموسی، (۱۴۳۰ق)، **رساله توضیح المسائل**، قم، انتشارات سلسبیل.
۲۷. شهید اول، محمد بن مکی، (۱۴۱۲ق)، **البيان**، تصحیح: محمد حسون، قم، نشر محقق تاریخ.
۲۸. _____، (۱۴۱۷ق)، **الدروس**

- الشرعية فى فقه الامامية، قم، جامعه مدرسين حوزه علميه.
۲۹. _____، (۱۴۰۸ق)، **النفلية**، تصحيح: مركز پژوهش‌های اسلامى، قم، انتشارات دفتر تبليغات اسلامى حوزه علميه قم.
۳۰. _____، (۱۴۱۹ق)، **ذكرى الشيعة فى أحكام الشريعة**، تحقيق و تصحيح: جمعى از پژوهشگران در مؤسسه آل البيت عليه السلام، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۳۱. شيخ صدوق، محمد بن على، (۱۳۶۲ش)، **الخصال**، تحقيق و تصحيح: على اكبر غفارى، قم، جامعه مدرسين.
۳۲. _____، (۱۳۷۸ش)، **عيون أخبار الرضا**، تحقيق و تصحيح: مهدى لاجوردى، تهران، نشر جهان.
۳۳. _____، (۱۴۰۵ق)، **من لا يحضره الفقيه**، تحقيق: حسن خراسان، بيروت، دار الاضواء.
۳۴. _____، (۱۴۰۶ق)، **ثواب الأعمال و عقاب الأعمال**، قم، دار الشريف الرضى للنشر، چاپ دوم.
۳۵. صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر، (۱۴۰۴ق)، **جواهر الكلام فى شرح شرائع**، تصحيح و تحقيق: عباس قوچانى و على آخوندى، بيروت، دار إحياء التراث.
۳۶. صيمرى، مفلح بن حسن (حسين)، (۱۴۱۷ق)، **كشف الالتباس عن موجز أبى العباس**، تحقيق و تصحيح: محمد باقرى، محمد حسون، قم، مؤسسه صاحب الأمر عليه السلام.
۳۷. طباطبایى کربلايى، سيدعلى بن محمد، (۱۴۱۸ق)، **رياض المسائل فى تحقيق الأحكام بالدلائل**، تصحيح محمد بهرهمند، محسن قديرى، كريم انصارى، على مرواريد، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۳۸. طوسى، محمد بن حسن، (۱۳۸۷ق)، **الجمال و العقود فى العبادات**، مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه فردوسى.
۳۹. _____، (۱۳۸۷ق)، **الميسوط فى فقه الإمامية**، تحقيق: سيدمحمدتقى كشفى، تهران، المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية.
۴۰. _____، (۱۴۰۷ق)، **تهذيب الأحكام**، تحقيق: حسن الموسوى خراسان، تهران، دار الكتب الإسلاميه.

۴۱. عراقی، ضیاءالدين، (۱۴۱۴ق)،
تبصرة المتعلمين، تحقيق و
تصحيح: محمد حسون، قم، جامعه
مدرسين حوزه علميه قم.
۴۲. علامه حلی، حسن بن يوسف،
(۱۴۱۰ق)، إرشاد الأذهان إلى
أحكام الإيمان، تحقيق: فارس
حسون، قم، جامعه مدرسين حوزه
علميه.
۴۳. _____، (۱۴۱۱ق)، تبصرة
المتعلمين في أحكام الدين، تحقيق
و تصحيح: محمد هادي يوسفی
غروی، تهران، وزارت فرهنگ و
ارشاد اسلامي.
۴۴. _____، (۱۴۱۲ق)، منتهی
المطلب في تحقيق المذهب،
تحقيق و تصحيح: بخش فقه در
جامعه پژوهش های اسلامي،
مشهد، مجمع البحوث الإسلامية.
۴۵. _____، (۱۴۱۹ق)، نهاية
الإحكام في معرفة الأحكام، قم،
مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۴۶. علي بن موسى عليه السلام، امام هشتم،
(۱۴۰۶ق)، الفقه - فقه الرضا،
مشهد، مؤسسه آل البيت عليه السلام، چاپ
اول.
۴۷. فاضل هندی، محمد بن حسن،
(۱۴۱۶ق)، كشف اللثام و الإبهام
عن قواعد الأحكام، تصحيح: گروه
پژوهش دفتر انتشارات اسلامي، قم،
جامعه مدرسين حوزه علميه.
۴۸. فيض كاشاني، محمدمحسن بن شاه
مرتضى، (۱۴۰۶ق)، الوافي، تصحيح:
ضياء الدين حسيني اصفهاني، اصفهان،
کتابخانه امام امير المؤمنين عليه السلام.
۴۹. كليني، محمد بن يعقوب، (۱۴۰۷ق)،
الكافي، تصحيح: علي اكبر غفاري،
تهران، دار الكتب الاسلامية.
۵۰. مجلسي، محمدباقر بن محمدتقي،
(۱۴۰۴ق)، مرآة العقول في شرح
أخبار آل الرسول، تصحيح: سيدهاشم
رسولي، تهران، دار الكتب الاسلامية.
۵۱. محقق حلي، جعفر بن حسن،
(۱۴۰۸ق)، شرائع الإسلام في
مسائل الحلال و الحرام، تحقيق و
تصحيح: عبدالحسين محمد علي
بقال، قم، مؤسسه اسماعيليان.
۵۲. _____، (۱۴۱۸ق)، المختصر
النافع في فقه الإمامية، قم، مؤسسه
المطبوعات الدينية.
۵۳. مفيد، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق)،
المقنعة، قم، كنگره جهاني هزاره

- شیخ مفید.
۵۴. _____، (۱۴۱۴ق)، الاختصاص، تحقيق: علي أكبر الغفاري و محمود الزرندی، بيروت، دار المفيد.
۵۵. مقدس اردبيلي، احمد بن محمد، (۱۴۰۳ق)، مجمع الفائدة و البرهان في شرح إرشاد الأذهان، تحقيق و تصحيح: مجتبی عراقی علی پناه اشتهاړدی و حسين يزدي اصفهانی، قم، جامعه مدرسين حوزه علميه.
۵۶. موسوی عاملي، محمد بن علی، (۱۴۱۱ق)، مدارک الأحكام فی شرح عبادات شرائع الإسلام، تصحيح: گروه پژوهش آل البيت عليه السلام، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۵۷. میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن، (۱۴۱۷ق)، غنائم الأيام في مسائل الحلال و الحرام، قم، انتشارات دفتر تبلیغات.
۵۸. نجاشی، احمد بن علی، (۱۴۰۷ق)، رجال النجاشی - فهرست أسماء مصنفی الشيعة، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
۵۹. نراقی، احمد بن محمد مهدی، (۱۴۱۵ق)، مستند الشيعة في أحكام الشريعة، تحقيق و تصحيح: گروه پژوهش مؤسسه آل البيت عليه السلام، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۶۰. نوری، حسين بن محمد تقی، (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تصحيح: گروه پژوهش مؤسسه آل البيت عليه السلام، بيروت، مؤسسه آل البيت.
۶۱. همدانی، رضا بن محمد هادی، (۱۴۱۶ق)، مصباح الفقيه، تصحيح: محمد باقری، نور علی نوری، محمد میرزایی، سيد نورالدين جعفریان، قم، مؤسسة الجعفرية لاهياء التراث و مؤسسة النشر الاسلامي.
۶۲. يزدي، سيد محمد كاظم بن عبد العظيم، (۱۴۰۹ق)، العروة الوثقى فيما نعم به البلوى، بيروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.